

■ ДИСКУСІЇ

УДК: 338.24.0218:338.432(477) “1861”

АГРАРНА РЕФОРМА 1861 Р. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ©

С.С. БОГАТЧУК,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
та філософії,
Вінницький національний
аграрний університет
(м. Вінниця)

Проаналізовано економічний розвиток України у другій половині XIX ст. після аграрної реформи 1861 р. – скасування кріпосного права. Зосереджено увагу на висвітленні самого процесу реформування та розвитку сільського господарства у цей період. Висвітлюється важке соціально-економічне становище селянства, яке спонукало владу прийняти рішення про реформування аграрного сектору, що спричинило виникнення масштабного селянського руху на території українських земель як перед реформою, так і під час реформування аграрної галузі. Охарактеризовано важкі умови викупу селянами землі, за яку вони заплатили втричі більше її вартості. Відзначено, що аграрна реформа, яка не принесла селянам повного рівноправ'я, все ж стала важливим кроком в економічному розвитку суспільства. Результатом аграрної реформи стало покращення машино-технічного забезпечення господарств, що вплинуло на підвищення врожайності сільськогосподарської продукції, збільшення її збуту як в межах країни, так і за кордон.

Ключові слова: аграрна реформа, економічний розвиток, аграрний сектор, викуп землі, селянський рух.

Літ. 13.

Постановка проблеми. Побудова незалежної держави потребує розвитку усіх галузей народного господарства України. На сьогодні залишаються важливими питання реформування аграрного сектору України. В історії нашої держави є немало прикладів, що ілюструють непростий характер становлення сільськогосподарської галузі. Україна є аграрною державою з родючими землями, які повинні використовуватися в інтересах народу в умовах демократичного суспільства. Тож ми звертаємося до історичних подій нашого минулого, щоб не робити помилок сьогодні та в майбутньому.

Основною умовою селянської реформи 19 лютого 1861 р. було скасування кріпосного права, що спричинило кардинальні зміни у житті українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі наукових досліджень, аналізу архівних джерел та статистичних даних відзначається, що економічний розвиток країни та її регіонів неможливий без проведення реформ в аграрному секторі, що є визначальним в економіці України.

Дослідженню цієї проблеми присвячено наукові праці істориків Злупко С.М. [5], Щербини П.Ф. [6], Левчука К.І., Зайончковського П.А. [4], Лещенко Л.М. [1], Рєєнта О.П. [13], які вивчали реформування аграрного сектора у 1861р., його вплив на економіку українських земель Російської імперії та пов'язане з цим незадоволення українського селянства своїм соціальним становищем.

Фундаментальне дослідження історико-економічного характеру “Отмена крепостного права на Украине: сб. документов и материалов” було присвячене річниці проведення аграрної реформи 1861 р. [2].

Однак є потреба більш досконало дослідити дану проблему у контексті сьогоденного розвитку аграрного сектору України.

Формулювання цілей статті. Метою статті є наукове дослідження аграрної політики Російської імперії у ХІХ ст., зокрема скасування у 1861 р. кріпосної залежності селянства від поміщиків, що посприяло капіталізації аграрного сектору, піднесенню економічного розвитку держави й українських територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку ХІХ ст. феодально-кріпосницький лад, який був запроваджений Катериною ІІ по всій Російській імперії у кінці ХVІІІ ст., в тому числі й на українських землях, затримував розвиток більшості галузей промислового й сільськогосподарського виробництва. Європа на той час звільнилася від феодалізму, вступила на шлях капіталістичного розвитку з високими економічними показниками в усіх галузях народного господарства.

Основою кріпосницької системи була встановлена законом власність на землю, незалежно від того, хто був власником землі – держава чи поміщик. Селяни, як поміщицькі, так і державні, не мали права володіти землею. На той час кріпаки становили 70% селянства.

Найбільшого поширення у більшості поміщицьких господарств набула панщина як форма відробіткової ренти. Так у 40-х рр. у Південно-Західному краї з 408 маєтностей у 131 панщину відробляла кожна селянська особа, а у 277 маєтках – кожне подвір'я. Селяни вимушені були відробляти її 3-4 дні на тиждень. У губерніях Лівобережної України понад 99% поміщицьких селян виконували панщину, розмір якої досягав 4-5, а в ряді випадків і 6 днів на тиждень [1, с. 52].

Панщину відбували чоловіки віком 18-55 років і жінки віком 17-50 років. Крім панщини, існували й інші форми повинностей. Держава робила спроби законодавчо врегулювати обсяги експлуатації селян-кріпаків та розмір їхніх повинностей у більшості випадків залежав від волі поміщика. Зростає кількість безземельних селян, у яких поміщики відібрали земельні наділи, тому їх стали частіше відправляти на заробітки або використовували у своїх господарствах як дармову робочу силу.

У першій половині ХІХ ст. спостерігається погіршення соціального становища селян. З розвитком товарно-грошових відносин суттєво зросли й урізноманітнилися форми соціальних повинностей селян-кріпаків. Посилення кріпосницького гніту сприяло масовій міграції селянства на Південь, де податки і повинності були значно слабшими.

Капіталістичні відносини, що зародилися у Європі в кінці ХVІІІ та першій половині ХІХ ст., наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права у Російській імперії, яке стало гальмом для подальшого економічного розвитку й українських земель. Та вже у 20-30-х рр. ХІХ ст. спостерігається процес розпаду цієї системи, який супроводжувався важкою аграрною кризою. У цей же час стають все більш

масштабними селянські рухи, наприклад, під проводом У. Кармелюка на Правобережній Україні. Поразка Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. виявила негативні риси феодально-кріпосницької системи. 3 січня 1857 р. було створено Таємний комітет, пізніше перейменований на Головний комітет у селянській справі [2, с. 104-107]. Відповідно до царського указу, до обов'язків цього комітету входило: спостерігати за впровадженням положень про селян, які звільнилися від кріпосної залежності, брати участь у створенні загального селянського статуту [3, арк. 4].

Отже, селянське питання мали вирішувати дворяни, можновладці, які були зацікавлені в стабільності власного становища.

Уряд і Цар Олександр II розуміли, що необхідно звільнити селян, інакше революція в країні була б неминучою. Та влада вирішила провести реформу так, щоб і надалі селянство перебувало в економічній залежності від поміщиків.

За вказівкою уряду в губерніях були створені губернські комітети для підготовки й проведення селянської реформи. Особливо зацікавленою в ліквідації кріпацтва була буржуазія. Фабрики й заводи, на яких у 30-40-х рр. почався промисловий переворот, потребували вільних робочих рук, а в умовах панування кріпосництва їх не вистачало – селяни були прикріплені до землі [4, с. 56-57].

Отже, у другій половині XIX ст. в Російській імперії відбулося реформування аграрного сектору – скасування кріпосного права, яке історики ще називають селянською аграрною реформою.

У змісті реформи 1861 р. розкриваються основні засади, на які пішли поміщики, щоб звільнити селян від кріпосництва. Селяни оголошувалися вільними, але за право користуватися земельними наділами зобов'язані були сплачувати повинності на користь поміщиків, що було цілком справедливим (так вважала влада) [4, с. 56-57].

Реформа надала можливість селянам займатися не тільки сільськогосподарською діяльністю, а й розвивати власні підприємства та займатися торгівлею.

Незважаючи на ліквідацію особистої залежності від поміщиків, селяни все ж залишилися нижчим класом. Вони обмежувалися у праві пересування, їм не дозволялося без згоди громади отримати паспорт і самостійно залишити село. Не дивлячись на те, що законодавчим актом 1861 року селяни отримали право на особисту свободу, вони, все ж таки, змушені були платити подушний податок й виконувати рекрутську повинність (йти до війська). Продовжували свою діяльність окремі селянські суди, які приймали рішення щодо різних мір покарання сільських жителів. Зберігалася селянська община з її круговою порукою при сплаті податків і виконанні різних повинностей. Поміщики отримали право бути попечителями сільської громади [2, с. 25-26].

Проведення аграрної реформи регламентувало відокремлення поміщицьких і селянських господарств, що стало передумовою для здійснення самостійного господарювання селянами та їх незалежності у виборі виду діяльності.

Поміщики й надалі залишалися власниками всієї землі, а селяни стали безстроковими її користувачами. Відповідно царського “Маніфесту”, колишні кріпаки отримували у безстрокове користування садибу і наділ польової землі. Норми польового наділу встановлювали залежно від якості землі та самої місцевості. Уряд дозволяв українським поміщикам зберегти за собою максимальну кількість родючої землі.

У різних регіонах України земельні ділянки були неоднаковими. Так на Лівобережній Україні наділяли від 3 до 4,5 десятин на ревізьку (чоловічу) душу, у південних губерніях – від 3 до 6,5 десятин. Поміщики Правобережжя наділяли селянам не більше 1,9-2,3 десятин на душу. До того ж, поміщикам надали право обрізати частину поля у селян, що становила в сукупності майже 28-31% земель [5, с. 234].

Порядок викупу селянами землі та розмір викупної суми визначало спеціальне Положення про викуп. Викупити садиби можна було за відсутності боргу перед землевласником і казною. Надільну землю викупували лише за згодою поміщика. Лише за законом 1881 р. для поміщицьких селян було запроваджено обов'язковий викуп надільної землі.

Розмір викупної суми визначався капіталізованою вартістю щорічної земельної ренти і повинностей селян (грошовою сумою, яка будучи покладеною в банк, приносила би дохід у обсязі вартості повинностей селянина до реформи 1861 р. за банківської ставки у 6 %). Якщо рента і повинності селянина становили 10 руб., то, за умови капіталізації цієї суми, він мав заплатити власнику землі 166,6 руб. ($10 \times 100 : 6$). Це приблизна вартість десятиох коней. Селяни платили поміщикові 20-25 % від викупу готівкою при укладанні викупної угоди. Далі посередником ставав уряд, який виплачував поміщикові 80% селянського боргу при наданні повного наділу (75% – неповного) частково грішми, але переважно у вигляді 5 % банківських білетів або викупних свідоцтв. Селяни ставали боржниками держави і були зобов'язані отриману позику погасити впродовж 49 років, сплачуючи щорічно відсотки від викупної суми. У середньому викупні платежі становили 150 руб. на двір. Отже, поміщик щорічно мав проценти з викупної суми, які дорівнювали доходу від селянського господарства до реформи [4, с. 304].

Викупні платежі в середньому на 1 десятину землі по окремих губерніях становили: в Київській – 1 руб. 20 коп.; Волинській – 92 1/2 і 39 3/4 коп.; Подільській – 1 руб. 10 1/4 коп. [4, с. 288].

Продавати або купувати надільну землю до її повного викупу заборонялося законодавством. Селяни не отримали повного рівноправ'я, тому що ліквідація кріпосництва не принесла їм повної свободи.

Після аграрної реформи 1861 р. селяни отримали у своє розпорядження менше землі та ще й були зобов'язані сплачувати викупні платежі за неї.

Правилами (інвентарними) 1847-1848 рр. визначалися наділи для селян Правобережної України. У середньому їм виділяли по 1,9-2,3 десятини на кожну ревізьку душу. Землю спочатку виділяли на сільську громаду, а далі закріплювали за селянами у спадкове подвірне землекористування.

Царський уряд 30 липня 1863 р. видав закон, згідно з яким було введено обов'язковий викуп селянських наділів.

Більшість українських селян отримали садибні та піші наділи землі. Та їх не вистачало на забезпечення своєї родини прожитковим мінімумом. Середній наділ на Лівобережжі на ревізьку душу становив до 2,5 десятини, у губерніях Степової України – до 3,2, Правобережної – 2,9 десятини. Державним селянам у середньому надавали 4,9 десятини на ревізьку душу, що вдвічі перевищувало розміри наділів кріпаків. Поміщики-землевласники наділяли їм найгірші землі. Пасовища, сіножаті, ліси, частина яких після реформи була залишена у спільному користуванні селян і землевласників, після сенатського указу 1886 р. майже повністю стали власністю поміщиків.

Селянська реформа 1861 р. на Правобережній Україні мала певну особливість. Царський уряд, щоб повернути на свій бік українське селянство, роздавав їм наділи на 18% більше, ніж вони мали до 1861 р., маючи сумнів щодо відданості польської шляхти (підтвердженням цього є повстання поляків 1863 р.). Тому селяни Правобережжя, отримавши більші наділи, змушені були платити за дуже завищеними цінами. Під час проведення аграрної реформи поміщики забирали собі найкращі, найродючіші землі, залишивши селянам гірші. Впевненість селянства у незавершеності цієї реформи підштовхнула їх до масових виступів. Так у Подільській губернії селянський рух охопив близько 300 сіл, або 32% загальної кількості населених пунктів України. У Київській губернії у ньому брали участь жителі 242 населених пунктів, що складало 30% від їх загальної кількості [1, с. 51].

Поміщики Правобережної України, внаслідок відміни кріпацтва, почали використовувати вільнонайману робочу силу, стали активно перебудовувати свої власні господарства, намагаючись пристосуватися до нових умов, що дозволило зберегти їм свої землі.

Отже, аналізуючи шляхи та зміст реформи аграрної реформи 1861 р., підсумовуємо, що її здійснення було спрямоване на захист та лобіювання інтересів поміщиків.

Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики Російської імперії не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали у селян чимало їхньої: від 14% у Херсонській губернії до 37% у Катеринославській. Тому, внаслідок реформи, 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. отримали наділ до однієї десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. Загалом у пореформений період майже 94% селянських господарств володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести своє власне господарство. До того ж, у результаті реформування аграрного сектора українські селяни втратили 1 млн десятин (понад 15% загальної площі земель), які раніше перебували в їхньому користуванні [2, с. 22].

Реформа була проведена за рахунок селян, яких примусили сплатити поміщикам викуп за землю, що за змістом був компенсацією за скасування їх феодальних повинностей. Оскільки вони не могли одразу сплатити всю суму, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам-землевласникам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку [5, с. 236].

Викупна операція стала справжнім грабунком селян. За свої земельні наділи селяни заплатили втричі більше її вартості. Особливо несправедливим селяни вважали зменшення їх землекористування. Жорстока поміщицька експлуатація, грабінницький характер самої реформи викликали незадоволення селян, що призвело до масових селянських виступів, однією з найважливіших вимог стало повернення “відрізків” [6, с. 27].

Скасування кріпосного права стало своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Такі радикальні дії в аграрному секторі вимагали термінових змін та зрушень й у інших сферах суспільного життя, що дало б можливість гармонізувати та стабілізувати політичну та економічну ситуацію в країні.

Утворення буржуазної (капіталістичної) земельної власності, застосування машин і агротехніки, поліпшення структури господарства сприяли підвищенню врожайності зернових культур, розширенню посівних площ та збільшенню товарного виробництва, що, відповідно, впливало на зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Скасування кріпосного права стало однією з найважливіших подій другої половини XIX ст. Царський уряд, орієнтуючись на внутрішнє незадоволення населення, вимушено пішов на ліквідацію феодально-кріпосницької системи, яка проіснувала майже сотню років. Реформу готували самі кріпосники, тому зробити її радикальною не вдалося. Вона була половинчатою, непослідовною, з орієнтацією, у першу чергу, на інтереси дворянства. Найбільшим досягненням цієї реформи було те, що селяни отримали особисту свободу.

У селах все ж таки залишалася селянська община, що обмежувала особисту свободу селян і регламентувала їх господарську діяльність, зберігала патріархально-архаїчні відносини на селі. Селяни робили спроби вийти з общини і перейти до подвірного землекористування.

Об'єктивно селянська реформа 1861 року привела до покращення життя селянства, сприяла соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку українського суспільства, зробивши важливий крок у його капіталістичній трансформації.

У пореформений період визначальним фактором в аграрних відносинах в Україні було розширення та зміцнення приватної власності на землю, зменшення поміщицького землеволодіння, зростання його іпотечної заборгованості.

Земля стала товаром, ціна якого постійно зростала. Посилився процес розшарування населення, концентрації землі у заможної його верстви. Велика частина селянських господарств були без- і малоземельними.

Наслідком недосконалості реформування аграрного сектору України, значних залишків кріпосництва було штучне перенаселення. Надлишок робочої сили на селі, безземельний стан змушував селян йти на заробітки. Переважна більшість сільських мешканців переселилась у Південні райони, Крим, Кавказ, Бессарабію (близько 800 тис. чол.) [7, с. 142].

Для регулювання економічного розвитку країни та визначення її місця на міжнародному рівні важливу роль відіграло поширення залізничного будівництва. Подільська губернія виявилася в центрі розбудови залізничної мережі у другій половині XIX ст.

У 1865 р. почала працювати Одесько-Балтська залізниця. Балта була важливим торговельним центром Подільської губернії з великою кількістю хлібних магазинів та ярмарків. З Балти в Одесу відправляли продукцію, що вироблялась переважно в Південно-Західному регіоні (вовна, хліб, сало, насіння тощо) [8, арк.70, 88.]

У травні 1870 р. було відкрито рух Києво-Балтською залізницею, що проходила через Козятин, Вінницю, Жмеринку, тобто Подільську губернію [9, арк. 2, 3]. У другій половині XIX ст. важливим зрушенням для аграрного сектора стало зростання товарного, підприємницького виробництва. Так Правобережжя, зокрема Поділля, спеціалізувалося на бурякосіянні.

Унаслідок поширення залізничної мережі українські промислові райони були з'єднані з аграрними окраїнами, що посприяло поліпшенню товарного обігу, зміцненню внутрішнього ринку.

У 1871-1873 рр. хлібні вантажі склали 40% вантажообігу української залізничної мережі. Так з Правобережної України середньорічний вивіз зерна складав 320 тис. т [10, арк. 15]. У 1880 р. Південно-Західною залізницею було перевезено 725, 5 тис. т зерна, а у 1902 р. – 3120,6 тис. т [11, с. 15].

Провідна роль у розвитку народного господарства другої половини ХІХ ст. належала зерновому виробництву. Внаслідок реформи розширювались орні землі та посіви. Площа орної землі за 60-70-і рр. ХІХ ст. зросла з 19,7 до 29,1 млн десятин. Середній збір зернових з десятини на Правобережжі підвищився на 60%, на Лівобережжі – на 92%, на Півдні – на 72% [5, с. 237].

Україна була основним сільськогосподарським регіоном Російської імперії, де вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку.

Вирощували багато картоплі, яка зайняла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва та виробництва крохмалю.

Швидко зростали посіви цукрового буряка, зокрема в Правобережних районах, Харківській, Чернігівській губерніях. У цілому Україна давала 82% валового збору імперії [12, с. 60].

Важливими технічними культурами на українських землях залишалися льон і тютюн. Незважаючи на деяке піднесення, рослинництво в Східній Україні залишалося відсталим.

Отже, загалом реформа стала важливим кроком в економічному розвитку українських губерній у другій половині ХІХ ст., які пройшли важкий шлях від кріпосництва до капіталістичних відносин у виробництві. Та на жаль, залишки поміщицького землеволодіння гальмували розвиток капіталістичних відносин у сільськогосподарському виробництві.

Висновки. Підводячи підсумок, слід відзначити, що реформа мала свої особливості, проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщикам викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а за суттю він був компенсацією за скасування феодалських повинностей.

Ліквідація кріпосництва не принесла селянам повного рівноправ'я. Вони були змушені сплачувати викуп за землю (викупні платежі). Після скасування кріпосного права в Європейській Росії, у тому числі на українських землях, збереглися пережитки феодалсько-кріпосницьких відносин. Слід зазначити, що після проведення реформи селяни отримали у своє розпорядження менше землі, ніж мали до 1861 р., значна частина українського селянства її зовсім не отримала.

Реформа 1861 р. не була доведена до кінця. Масове обезземелення селян, збереження залишків кріпосництва на селі – все це вело до збідніння основної маси селянства, до посилення його класової диференціації, виділення сільської буржуазії (куркульства) і сільського пролетаріату (майбутнього союзника робітничого класу у соціалістичній революції), а також середнього селянства (теж союзника пролетаріату, але у буржуазно-демократичній революції) [13, с. 35].

Суттєвою еволюцією аграрних відносин і розвитку аграрного сектору у пореформенний період другої половини ХІХ ст. були: капіталізація сільського господарства, поглиблення спеціалізації, яка мала регіональні відмінності, підвищення врожайності зернових і технічних культур, продуктивності тваринництва, застосування сільськогосподарських машин.

Список використаних джерел

1. Лещенко Л.М. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням Маніфесту і Положення 19 лютого 1861 р. /Л.М. Лещенко // Український історичний журнал – 1958. – №2. – С. 39-52.
2. Отмена крепостного права на Украине: сб. докум. и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 426 с.
3. Державний архів Вінницької області – Ф.123, опис 1, спр.188, арк. 4.
4. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861г./ П.А. Зайончковский – М.: Соцэкгиз, 1958. – 421 с.
5. Злупко С. М. Економічна історія України: Навч. посіб. / С.М. Злупко. – К.: Знання, 2006. – 367 с.
6. Щербина П.Ф. Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. / П.Ф. Щербина // Український історичний журнал. – 1963. – №5. – С. 103-107.
7. Нариси історії Поділля. [Текст]: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов [та ін.]. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 328 с.
8. Центральний державний історичний архів України України – Ф. 442, оп. 41, спр. 123, арк. 70-88.
9. Центральний державний історичний архів України України – Ф. 442, оп. 44, спр. 667, арк. 2, 3.
10. Державний архів Вінницької області. – Ф. 205, оп. 1, спр. 59, арк. 46.
11. Центральний державний історичний архів України України – Ф. 442, оп. 41, спр. 32, арк. 25.
12. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. В 3-х т. – К.: Госполитиздат, 1954. – 546 с.
13. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861р. /О.П.Реєнт // Український історичний журнал. – №1. – 2011. – С. 34-51.

Список використаних джерел у транслітерації/References

1. Leshhenko L.M. (1958) Selyans`ky`j rux na Ukrayini v zvyazku z ogoleshennyam Manifestu i Polozhennya 19 lyutogo 1861 r. [Peasant movement in Ukraine in connection with the declaration of the Manifesto and the Regulations of February 19, 1861]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. Ukrainian Historical Magazine. 2, 39-52. [in Ukrainian].
2. Otmena krepostnogo prava na Ukray`ne: sb. dokum. y` matery`alov. (1961). [Abolition of serfdom in Ukraine: Sat documented and materials]. K.: Y`zd-vo AN USSR. [in Ukrainian].
3. Derzhavny`j arxiv Vinny`cz`koyi oblasti -F.123, opy`s 1, spr.188, ark. 4.
- 4.Zajonchkovsky`j P.A. (1958). Provedeny`e v zhy`zn` krest`yanskoj reformy 1861g. [Implementation of peasant reform in 1861]. M.: Socz`kgy`z.
5. Zlupko S. M. (2006). Ekonomichna istoriya Ukrayiny` : Navch. posib. [Economic History of Ukraine: Teach. Manual]. K.: Znannya. [in Ukrainian].
6. Shherby`na P.F. (1963). Selyans`ky`j rux na Podilli v period provedennya reformy` 1861 r. [Peasant movement in Podillya during the reform period of 1861]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. 5, 103-107.
7. L. V. Bazhenov [etc.]. (1990). Nary`sy` istoriyi Podillya. [Tekst]: na dopomogu vchy`telyu. [ Essays on the history of Podillya. [Text]: To help the teacher] [ta in.]. – Xmel`ny`cz`ky`j: Oblpoligrafvy`dav.
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy - F. 442, op. 41, spr. 123, ark. 70-88.
9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy - F. 442, op. 44, spr. 667, ark. 2,3.

10. Derzhavny`j arxiv Vinny`cz`koyi oblasti. – F. 205, op. 1, spr. 59, ark. 46.
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy - F. 442, op. 41, spr. 32, ark. 25.
12. Nesterenko AA. (1954). Ocherky` razvy`ty`ya narodnogo xozyajstva Ukray`nskoj SSR. [Essays on the development of the national economy of the Ukrainian SSR.] V 3-x t. K.: Gospoly`ty`zdat
13. Reyent O.P. (2011). Do problemy` skasuvannya kriposnogo prava v 1861 r. [To the problem of abolition of serfdom in 1861]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. Ukrainian Historical Magazine. 1, 34-51. [in Ukrainian].

ANNOTATION
AGRARIAN REFORM OF 1861 AND ITS CONSEQUENCES
FOR THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

БОГАТЧУК Svitlana,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine
and Philosophy,
Vinnitsia National Agrarian University
(Vinnitsia)

The economic development of Ukraine in the second half of the nineteenth century after the agrarian reform of 1861 – the abolition of serfdom – is analyzed in the article. The focus is made on highlighting the process of reformation and development of agriculture in this period. Difficult socio-economic situation of the peasantry, which prompted the authorities to decide on the reform of the agrarian sector, which led to the emergence of a large-scale peasant movement on the territory of Ukrainian lands both before the reform and during the reform of the agrarian sector is covered. Difficult conditions of redemption by the peasants of the land, for which they paid three times its value are characterized. It is noted that agrarian reform, which did not bring the peasants full equality, nevertheless became an important step in the economic development of the society. The result of the agrarian reform was the improvement of machinery and equipment supply of farms, what influenced the increase of agricultural productivity, expansion of the sales both within the country and abroad.

Keywords: agrarian reform, economic development, agriculture, purchase of land, the peasant movement.

Lit.13.

АННОТАЦИЯ
АГРАРНАЯ РЕФОРМА 1861 И ЕЁ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

БОГАТЧУК Светлана Степановна,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины
и философии,
Винницкий национальный аграрный университет
(г. Винница)

Проанализировано экономическое развитие Украины во второй половине XIX в. после аграрной реформы 1861 г. – отмены крепостного права. Внимание сосредоточено на освещении самого процесса реформирования и развития сельского

хозяйства в этот период. Освещается тяжёлое социально-экономическое положение крестьянства, которое побудило власть принять решение о реформировании аграрного сектора, привело к возникновению масштабного крестьянского движения на территории украинских земель как перед реформой, так и во время реформирования аграрной отрасли. Охарактеризованы тяжёлые условия выкупа крестьянами земли, за которую они заплатили в три раза больше её стоимости. Отмечено, что аграрная, крестьянская реформа, которая не принесла крестьянам полного равноправия, стала, всё же, важным шагом в экономическом развитии общества. Результатом аграрной реформы стало улучшение машино-технического обеспечения хозяйств, которое повлияло на повышение урожайности сельскохозяйственной продукции, расширение её сбыта, как в пределах страны, так и за границу.

Ключевые слова: аграрная реформа, экономическое развитие, аграрный сектор, выкуп земли, крестьянское движение.

Лит.13.

Інформація про автора

БОГАТЧУК Світлана Степанівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії, Вінницький національний аграрний університет (21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, e-mail: svetabogatchuk@ukr.net).

ВОНАТЧУК Svitlana Stepanivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Philosophy, Vinnytsia National Agrarian University (21008, Vinnytsya, 3, Soniachna Str., e-mail: svetabogatchuk@ukr.net).

БОГАТЧУК Светлана Степановна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и философии, Винницкий национальный аграрный университет (21008, г. Винница, ул. Солнечная, 3, e-mail: svetabogatchuk@ukr.net).

